ڊاڪٽر هدايت پريم

محمد ابراهيم جويو

سنڌي ٻوليءَ کي پنهنجو حق ڏيارڻ جي جدوجهد جو اڳواڻ محمد ابراهيم جويو آهي. هن کي سنڌي ٻوليءَ سان عشق آهي. جويو صاحب جو پختو يقين آهي ته تعليمي ادارن ۾ مادري زبان ۾ تعليم ڏيڻ هڪ بهترين ذريعو آهي. جن ٻارن جي مادري زبان سنڌي آهي، انهن کي سنڌيءَ ۾ تعليم ملڻ گهرجي. سنڌ واسين کي اهڙو حق جيتري حد تائين به مليو آهي، ان لاءِ مرهون منت جويو صاحب آهي. محمد ابراهيم جويو صاحب سنڌ جو هڪ ڏاهو، دانشور، عالم، ليکڪ ۽ ماهر تعليم آهي. سندس ناماچار هرمنڊ آهي.

محمد ابراهيم جويو لکي شاهه صدر، ضلعو دادو جي ويجهو هڪ ڳوٺ "آباد" ۾ ٢٢ آگسٽ ١٩١٥ع تي ڄائو. جويي صاحب بمبئي يونيورسٽيءَ مان ١٩٣٨ع ۾ بي اي جي ڊگري حاصل ڪئي. بي اي ۾ سندس مضمون، انگريزي، فارسي ۽ سنڌي هئا. بمبئي يونيورسٽيءَ مان ٽي بي ٽي جو امتحان ١٩٤١ع ۾ پاس ڪيائين. جويو صاحب سنڌ حڪومت جي تعليم کاتي ۾ بالا آفيسر طور مختلف عهدن تي فائز رهيو. ١٩٥١ع کان ١٩٦٣ع تائين سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري ٿي رهيو. هن عرصي ۾ جويي صاحب سنڌي ٻولي، لغت، ادب ۽ سنڌ جي تاريخ بابت سوين ڪتاب بورڊ پاران تيار ڪري ڇپرايا. سندس هيءَ خدمت سونهري لفظن ۾ لکڻ جهڙي آهي. جويو صاحب باوقار فرائض منصبي سرانجام ڏيڻ بعد پينشن تي لٿو، جنهن بعد سندس ادبي ۽ علمي سرگرمين ۾ گهڻي تيزي اچي چڪي آهي.

سندس لکيل اهم ادبي ۽ نصابي ڪتابن جو وچور هن ريت آهي:

١- روسو جو "ايملي" ترجمو
٢- پليو ٿارج جو تعليم ترجمو
٣- سنڌي برائمر
۴- سنڌي ريڊر ڪلاس پهريون
۵- سنڌي ريڊر ڪلاس چوٿون
٧- سنڌي اختياري ڪلاس ڇهون
٨- ايگريلچر اينڊ گارڊننگ، ڪلاس ڇهون
٩- ضلعن جون جاگرافيون ڪلاس ٽيون
١٠- ايگريڪلچر اينڊ گارڊننگ ڪلاس ستون
١١- سنڌي ريڊر ڪلاس ٻيو
١٢- سنڌي ريڊر ڪلاس ڇهون
١٣- سنڌي ڪتاب ڪلاس نائون ۽ ڏهون
١۴- سنڌي ٻوليءَ جو ڪتاب درجو يارهون ۽ ٻارهون
١۵- پاڪستان جي تاريخ لازمي ڪلاس نائون ۽ ڏهون
١٦- دنيا جي تاريخ اختياري ڪلاس نائون ۽ ڏهون
١٧- ٽيچرس گائيڊ ٽو ٽيچنگ آف سائنس ڪلاس ٻيو ۽ ٽيون
١٨- ٽيچرس گائيڊ ٽو ٽيچنگ آف سائنس ڪلاس چوٿون، پنجون
١٩- فلسفي جو بنيادي ڪورس
٢٠- گئليلو
٢١- ٻارن جو مسيح
٢٢- فڪر جي آزادي
٢٣- شاهه سچل، سامي
٢۴- ماٿيوءَ جا پاڳ

٢٥- هوا جا تمڪي باهڙي

٢٦- وحشي جيوت جا نشان

٢٧- محڪريءَ جا مضمون

٢٨- مٺ مٺ موتين جي

٢٩- ڳالهيون ڪتابن جون

٣٠- اسان جي ٻولي، اسان جي تعليم

٣١- عورتازاد

٣٢- خط ۽ اديبن جا

٣٣- ادب، ٻولي، تعليم

.34- Save Sindh Save Sub-Continent

سنڌي ٻوليءَ جي لاءِ جويو صاحب پاڻ پتوڙيندو رهيو آهي. پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ سنڌي ٻوليءَ جي حيثيت کي ڪاپاري ڌڪ رسايو ويو. تنهن خلاف هو سراپا احتجاج بڻجي ويو. سليم احمد جي نالي ۾ جويي صاحب هڪ مضمون لکيو "اولهه پاڪستان ۾ ٻولين جو مسئلو" هن مضمون ۾ ڄاڻايل آهي:

هڪڙي ڳالهه جنهن اردوءَ کي وڏي اهميت سان اولهه پاڪستان تي نازل ٿيڻ ۾ وڏي هٿي ڏني آهي. سا اها آهي ته هتي علائقائي ٻولين ترقيءَ جي ساڳي ڏاڪي تي نه آهن. انهن منجهان اتفاق سان سنڌي ٻولي سڀني کان اڳتي وڌيل آهي. ڪن ڳالهين ۾ اها ايترو اڳتي وڌيل آهي، جو جيڪڏهن اردوءَ کان اڳتي نه آهي ته ان کان پوئتي به نه آهي. انين صدي عيسويءَ جي شروعات کان وٺي اها لکبي آئي آهي. سنڌس هاٿوڪو ٥٢ اکرن وارو عربي- سنڌي رسم الخط ١٧٠٠ع ڌاري مڪمل ٿيو ۽ ١٨٤٤ع کان وٺي اها جديد نائين ڇاپي سان ڇپجي رهي آهي. الجبرا، اقتصاديات، فلسفي وغيره جي ٻهريان جديد ڪتاب ١٨٥٦ع ۾ ڇپيا. جڏهن پاڪستان قائم ٿيو. تڏهن سنڌي ڪنا

مضمونن ۾ بي اي تائين تعليمي ذريعو هئي، ۽ ايم اي تائين پڙهائبي هئي. هن وقت اها انٽرميڊيٽ تائين تعليمي ذريعو آهي ۽ منجهس انٽر تائين سمورا ڪتاب موجود آهن. سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ سنڌيءَ جو باقاعده شعبو آهي ۽ پي ايڇ ڊي تائين پڙهي سگهجي ٿي.* سنڌيءَ جون روزانيون ست اخبارون ڪافي هفتيوار ۽ ماهوار رسالا آهن. سو ڪان مٿي ڇاپخانا آهن... گذريل سٺو سالن کان صوبائي حد اندر مختلف سطحن تي عدالتي، سرڪاري دفتر ۽ سرڪاري لکپڙهه جي ٻولي رهي آهي.[1]

مادري زبان ۾ تعليم ڏيڻ جي باري ۾ جويي صاحب لکيو آهي

سنڌي هتان جي ماڻهن جي مادري ٻولي آهي. ١٩٦١ع واري آدمشماريءَ (اسان کي معلوم آهي ته اها آدمشماري ڪئين ٿي هئي) موجب صوبي ۾ صرف ١٥ سيڪڙو ماڻهو سنڌي کان سواءِ پيون ٻوليون ڳالهائين ٿا. اهو هاڻ هڪ مڃيل اصول ٿي چڪو آهي ته ذريعه تعليم مادري زبان هئڻ گهرجي. جا ٨٥ سيڪڙو صوبي جي آباديءَ کي علم ۽ ڄاڻ کان صرف ان ڪري پري رکجي جو ڪجهه ماڻهن جي جذباتي جنون کي سرد رکي سگهجي، جيڪي چاهين ٿا ته هڪ ڌاري ٻوليءَ ۾ سڀني کي تعليم ڏني وڃي. هاڻ اهو وقت اچي چڪو آهي ته زندگيءَ جي هن بنيادي اصول کي مڃيو وڃي. ٻي صورت ۾ وقت جلد يا دير سان ٿي سهي هيءُ اصول مڃڻ تي مجبور ڪري ڇڏيندو.[2]

اپريل ١٩٦٤ع ۾ سراج جو مشهور ڪتاب "سنڌي ٻولي شايع ٿيو. ان ۾ جويي صاحب ديباچو لکيو. هيءُ ليک ٻنهجي جاءِ تي هڪ اعلي تحقيقي مقالو آهي، جنهن کي پڙهڻ سان معلوم ٿيندو ته جويو صاحب لسانيات جي ڏس ۾ ڪيڏي نه مهارت رکي ٿو. سندس هيءُ بصيرت افروز مضمون ته ماهي مهراڻ جي ١٩٦٤/٢ع واري پرچي ۾ به ڇپيو. هن مضمون ۾ جويي صاحب ٻوليءَ جي قديم فلسفي ۽ ٻولين

* موجوده وقت ۾ ڪراچي يونيورسٽي ۽ شاهه عبداللطيف يونيورسٽي خيرپور ۾ به پي ايڇ ڊي تائين تعليم ڏني وڃي ٿي.

جي شروعات واري نظريي کي بحث هيٺ آندو آهي ۽ تقابلي لسانيات جي جديدطريقي مطابق ٻولين جي تاريخ تي پڻ روشني وڌي اٿائون.

جويو صاحب لکي ٿو:

جڏهن اسين ٿا چئون ته ٻولين ۾ مشابهت يا هڪجهڙائي سندن لاڳاپي يا سڀنڌ جو سبب آهي تڏهن ان جو مطلب هي ٿئي ٿو ته اهي ٻوليون ڪنهن هڪڙي آڳاٽي ٻوليءَ جون پوءِ پيدا ٿيل صورتون آهن. مثلاً اڄوڪي بنگالي ۽ اڄوڪي سنڌي ڪنهن هڪڙي آڳاٽي ٻوليءَ مان نڪتل چئي سگهجن ٿيون. پراڻي زماني جي ڪنهن به خاص وقت جي نقطي تي اچي رکي اسين ائين چئي سگهجي ته اڄهو متان اها نسبتاً اصلو ڪي ٻولي هئي يا هن ٻن يا چئن ٽين ٻولين جي صورت ۾ ورهائجي ويئي يا اڄهو هن وقت کان اڄوڪي سنڌي ٻولي وجود ۾ آئي. يا اڄهو هتان اڄوڪي بنگالي ٻولي شروع ٿي.[٣]

جويو صاحب ٻوليءَ جي اهميت جي باري ۾ چوي ٿو:

ماڻهن جي ڪنهن خاص تعداد جو هڪڙي ڪا خاص ٻولي ڳالهائڻ هڪ اهڙي ته عظيم ۽ انتهائي گنڀير حقيقت آهي، جنهن جي اهميت جو اندازو ثقافتي توڙي سياسي ميدانن ۾ پوريءَ ريت لڳائي نٿو سگهجي. ٻوليءَ ئي آهي جنهن جي بنياد تي قوم جو مخصوص مزاج ۽ علحده وجود ٺهي ٿو ۽ قائم رهي ٿو. سون هزارن بلڪ لکن سالن جي تاريخي پس منظر ۾ ئي ٻولي پنهنجي مستقل ۽ علحده صورت اختيار ڪري ۽ قائم رکي سگهي ٿي. قومون پڻ پنهنجي تاريخ ۾ ايتريون ئي قديم آهن جيتريون سندن علحده علحده ٻوليون.[٤]

سنڌي ادبي بورڊ پاران ١٩٧٦ع ۾ سنڌي ٻوليءَ جي بنيادي لغت شايع ٿي جنهن جي ترتيب ڏيڻ وارا هئا: پير حسام الدين راشدي، مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، ڊاڪٽر غلام علي الانا، محمد صالح شاهه بخاري ۽ محمد ابراهيم جويو. هن لغت کي تيار ڪرڻ ۾ جويي صاحب اهم ڪردار ادا ڪيو. هن لغت کي پوريءَ ريت ڪم آڻڻ لاءِ سنڌي ٻوليءَ جي گرامر جي خاصيتن ۽ بنيادي لغت جي ڪن مکيه اصولن تي

هڪ نوٽ لکي تيار ڪري ڪتاب ۾ شامل ڪيو ويو آهي. جنهن ڪري هن ڪتاب جي افاديت ۾ اضافو آيو آهي. دراصل هن ڪتاب ۾ ٽي لغتون شامل آهن (١) بنيادي لغت (٢) وڌايل بنيادي لغت (٣) ڪاروباري بنيادي لغت.

سنڌي گرامر تي نوٽ بلڪل مختصر لکيو ويو آهي، جيڪو بنيادي ضرورت شايد ئي پوري ڪري سگهي. بيحد مختصر هئڻ سبب گهڻائي بنيادي قاعدا قانون شامل نہ ٿي سگهيا آهن. گهٽ ۾ گهٽ واحد- جمع ۽ مونث - مذڪر جا قاعدا تہ ڏيڻ گهرجن ها! ۽ نہ ئي لفظن جون معنائون ڏنل آهن!

١٩٨٣ع ۾ هڪ اردو اخبار ۾ مولانا اشرف علي ٿانوي جي هڪ فتويٰ ڇاپي وئي جنهن ۾ چيل هو تہ "هن وقت اردو جي حفاظت دين جي حفاظت آهي. تنهن ڪري هيءَ حفاظت حسب اطاعت واجب ۽ فرض آهي ۽ باوجود قدرت رکڻ جي ان ۾ غفلت ڪرڻ گناه آهي ۽ ان جو آخرت ۾ پڇاڙو ٿيندو". هن فتويٰ ڇپجڻ بعد "سنڌي لئنگويج: ائن اپيل فار جسٽس" ڪتابڙو شايع ڪري بالا حڪام کي روانو ڪيو ويو ۽ عام ۾ پڻ ورهايو ويو هن اپيل تي سٺ کن سنڌي عالم ۽ اديبن جون صحيحون ٿيل هيون. هيءَ اپيل جاري ڪرڻ ۾ محمد ابراهيم جويي صاحب اهم ڪردار ادا ڪيو ۽ تمام گهڻي همت افزائي ڪئي. هن اپيل ذريعي سنڌي ٻوليءَ جو ڪيس تمام اثرائتي نموني پيش ڪيو ويو آهي. ان ۾ گهر ڪئي وئي آهي تہ سنڌ ۾ سنڌي ڳالهائيندڙن کي مادري زبان وسيلي تعليم ڏني وڃي. ريڊيو ۽ ٽي وي تي سنڌي ٻوليءَ کي جائز مقام ڏيندي مناسب وقت ڏنو وڃي ۽ سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ لاءِ هر طرح جا اپاءَ ورتا وڃن.

سنڌي ٻوليءَ جي عظمت بيان ڪندي جويي صاحب لکيو آهي:

ٻولي،.آواز، ڏانهن ۽ ڏانهن جو جواب- ٻوليءَ جا لفظ، ٻوليءَ جون ڳالهيون، زندگي جي وڏي وٿ آهن ۽ ان لاءِ وڏو آڌت آهن. بلڪ ماڻهن لاءِ ماڻهپي سان جيئڻ جو بنياد آهن، روسي اديب

ترگنيف (١٨٨٣-١٨١٨ع) جنهن پنهنجي عمر جو اڌ عرصو ڪنهن طرح بي وطنيءَ ۾ گذاريو هو. پنهنجي روسي ٻوليءَ لاءِ هڪ موقعي تي چيو هو" جڏهن به مان شڪ ۾ ويڙهجي وڃان ٿو تڏهن او منهنجي عظيم، سگهاري، سچار ۽ آزاد روسي ٻولي! تون ئي مون کي ڏڍ ڏئين ٿي ۽ مون کي بچائين ٿي. جي تون نه هجين ته پڪ ئي پڪ جو ڪجهه منهنجي وطن تي وهي رهيو آهي. ان کي ڏسي آءٌ هوند ڍهي ٻنهه پٽ اچي پوان. پر ڪو ائين آخر ڪيئن ٿو مڃي سگهي ته ههڙي عظيم ٻولي عظيم قوم کان گهٽ ڪنهن قوم کي ملي هوندي!" اسين به پنهنجي ٻوليءَ لاءِ جيئي سگهون نا ته اها اسان جو ڏڍ آهي، آٿت آهي. اسان جا شڪ ۽ نراسايون دور ڪري ٿي. ائين ڪيئن ٿي سگهي ٿو ته ههڙي عظيم ٻولي عظيم قوم کان گهٽ ڪنهن قوم کي ملي هجي؟[٥]

"اسان جي ٻولي، اسان جي تعليم" نالي وارو هڪ ڪتابڙو ١٩٨٥ع ۾ ڇپيو جنهن ۾ ڪجهه مضمون محمد ابراهيم جويي جا لکيل هئا ته ڪي ٻين عالمن جا به هئا. جن کي جويي صاحب ايڊٽ ڪيو هو. جويو صاحب لکي ٿو:

"سنڌي معاشري جو پڻ، ٻين زنده انساني معاشرن وانگر هڪڙو اهم ۽ بنيادي حق پنهنجي زبان جي حفاظت ۽ فروغ آهي، جو ته ان تي ئي سندس سڄي سڃاڻپ، بلڪه پوري وجود ۽ ان جي افاديت جو دارومدار آهي..... هن سڄي عرصي ۾ سنڌي معاشري جي باخبر، ذميوار ۽ حساس حلقن طرفان پنهنجي ٻوليءَ جي وجود جي تسليمي ۽ ان جي تهذيبي ۽ آئيني مفادن جي حفاظت لاءِ مناسب پيشقدمي ٿيندي رهي. ۽ پنهنجي هن بنيادي انساني حق جي دفاع ۽ بحاليءَ لاءِ ڀرپور جدوجهد ۾ سنڌي معاشري جي ڪا به اهڙي اهم شخصيت ڪو به ادارو، ڪا به جماعت ڪانهي جنهن پنهنجي وس آهر ڀورو ڀورو حصو نه ورتو هجي."[٦]

"تعليم جو موثر ذريعو مادري زبان آهي." هن عنوان واري مضمون ۾ جويو صاحب لکي ٿو:

"بهرين ٻولي. جا ٻار ٻڌي ٿو. سمجهي ٿو. سکي ٿو ۽ ڪم ٿو آڻي. سا هن جي ماءُ جي ٻولي آهي. اوسيتائين ته تعليم لاءِ ماءُ جي ٻولي ئي نه رکو مونر. سڀ کان موبر بر واحد ذريعو سمجهيو وڃي ٿي. ان کان پوءِ به دنيا جي آزاد ۽ مهذب انساني معاشرن ۾ هر هنڌ ۽ سڄي انساني تاريخ ۾ اڄ تائين تعليم جي نه فقط موتر بر سڀ کان سستي ۽ سڀ کان آسان ذريعي طور ماءُ جي ٻوليءَ ئي قبولي ويئي آهي، ۽ استعمال ٿيندي آئي آهي.

فقط ٻاهران آيل مذهب ۽ ٻاهر جا فاتح ۽ حاڪم ئي مڪاني طور رائج ماءُ جي ٻولي جي اها حيثيت ۽ اهو حق ۽ ان جي اها لياقت قبولڻ کان انڪاري رهيا آهن. ۽ انڪار ڪن ٿا ۽ ان ۾ هر طرح انهن جي بالادستي ۽ استحصالي مفاد موجود هجن ٿا.(٧)

جويو صاحب کي سنڌي ٻوليءَ جي صحت ۽ سڌاري جو سدائين وڏو اونو رهيو آهي. هو وقت بوقت ان ڏس ۾ پنهنجن مضمونن ذريعي صحيح، نج ۽ نبار سنڌي لکڻ، سنڌيءَ کي فارسي ۽ عربي جي بيجا ٿنب ٿنبان کان بچائڻ، صحيح جملن لکڻ، گرامر جي غلطين کان پاسو ڪرڻ جون هدايتون ڪندو رهيو آهي.(٨)

سنڌ جا جونيءَ جا اديب ڏاها ۽ دانشور، جويو صاحب کي پنهنجو ادبي استاد ۽ گائيڊ تسليم ڪن ٿا. انهن ۾ شيخ اياز، سراج ۽ رسول بخش پليجو جا نالا شامل آهن.... جويو صاحب اهو وطن پرست اديب ۽ مفڪر آهي جنهن پنهنجي زندگيءَ ۾ ئي پنهنجي "نظرئي جو قرض" چڪائي ورتو آهي. جويو صاحب جي ذات وطن دوستي ۽ انسان دوستيءَ جو سنگم آهي.(٩)

سراج پنهنجي هڪ مضمون ۾ جويو صاحب لاءِ لکيو آهي: هن جي زندگيءَ جو هڪڙوئي مقصد ۽ محور آهي، سو اهو ته پنهنجي وطن جي ماڻهن لاءِ علم ۽ ڄاڻ جي روشني ڦهلائڻ لاءِ جتن ڪندي پساهه پورا ٿين ته حياتي سڃائي ڄڻبي. هيءَ مختصر حياتي جيڪا انسان کي ملي آهي. ان کي بامقصد بنائڻ ئي انسان کي ٻين ساهوارن کان اتم ۽ اعليٰ

ٻڌائي ٿو. اهو مقصد آهي پنهنجي وطن ۽ وطن جي ماڻهن لاءِ ڏاهپ جا موتي ميڙي، ڄاڻ جا خزانا ونڊي ورهائي ڪين ڀ قدم اڳتي وڌي ويجهي.(١٠)

جويو صاحب سنڌ جي ادبين ۽ دانشورن جي رهنمائي ڪندڙ عالم، ماهر تعليم ۽ ٻوليءَ جو ماهر ڀ آهي. سنڌي ٻولي، سنڌ جي قومي ٻوليءَ جي جدوجهد جو علمبردار آهي تہ سندس سنڌي ٻولي ۽ لغت جي سلسلي ۾ ڪيل خدمتون بيمثال ۽ يادگار آهن.

حوالا:

١- سليم احمد. مترجم محمد ابراهيم جويو. اولهہ پاڪستان ۾ ٻولين جو مسئلو. ص- ٩

.2- Economics of Urdu, Ms. p. 26.

٣- جويو، محمد ابراهيم، ديباچو، "سنڌي ٻولي" سراج ١٩٦٤ع. ص- ١٥

٤- جويو، حوالو ساڳيو ڪتاب، ص - ١٦.

٥- جويو، محمد ابراهيم. مهاڳ "سنڌي ذات هنجن" ليکڪ، رسول بخش پليجو، ١٩٨٣ع، ص ٢-٣.

٦- جويو، محمد ابراهيم، اسان جي ٻولي، اسان جي تعليم، ١٩٨٥ع، ص ٣٧-٣٩.

٧- جويو - حوالو ساڳيو ڪتاب، ص - ٤٧

٨- تاج جويو، پيش لفظ ڪتاب "هوءِ جا ٽمڪي ٻاهڙي". ليکڪ محمد ابراهيم جويو، ١٩٩٥ع. ص - ١٥.

٩- تاج جويو، حوالو ساڳيو ڪتاب، ١٨-١٩

١٠- سراج، مضمون "ڪوڪو ماڻهو موتيءَ داڻو" ڪتاب "ادبي ڳڌجاڻي ١٩٨٢ع. ص ١٦